

Czesław Martysz
Kolegium Zarządzania i Finansów
Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

Gospodarczy cud Trzeciej Rzeszy – prawda czy mit?

1. Wprowadzenie

Krach na giełdzie nowojorskiej w październiku 1929 r. uznaje się za początek historii światowego kryzysu gospodarczego¹. Pozbawiona możliwości korzystania z obcego kapitału niemiecka gospodarka zaczęła pogrążyć się w głębokim kryzysie. Gwałtowny spadek popytu na dobra inwestycyjne i artykuły konsumpcyjne spowodował ogromną nadprodukcję w przemyśle, którą można było ograniczyć jedynie poprzez zwolnienie setek tysięcy robotników. Kulminacyjnym momentem był rok 1932, kiedy w porównaniu z rokiem 1929 zatrudnienie i produkt narodowy netto spadły o blisko 20%. Z trudną sytuacją nie mogły poradzić sobie kolejno rządy Heinricha Brüninga (23.03.1930–30.05.1932), Franza Papena (01.06.1932–02.12.1932) i Kurta Schleichera (03.12.1932–28.01.1933). Nastroje społeczne stale się pogarszały, ponieważ Niemcy wyrażali powszechne niezadowolenie z sytuacji gospodarczej w Republice Weimarskiej. Wyjścia z kryzysu zaczęto upatrywać w nowym systemie ekonomicznym, charakteryzującym się silnym rządem oraz wysokim stopniem interwencjonizmu państwowego².

Na początku lat 30. XX wieku na podatny grunt niezadowolonego społeczeństwa niemieckiego padać zaczęły hasła głoszone przez Narodowosocjalistyczną Niemiecką

---

¹ Jednym z wyjątków był Związek Radziecki, co wiązać należy z silną nacjonalizacją i autarkizacją gospodarki.

² Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec: 1871–1945*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1984, s. 118–119.

Partię Pracy (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP). Dnia 30 stycznia 1933 r. kanclerzem Niemiec został jej charyzmatyczny przywódca Adolf Hitler, który w swoich licznych przemówieniach oznajmił, że Niemcy wkrótce staną się światową potęgą gospodarczą. Choć wszyscy polityczni przeciwnicy przepowiadali niechybną polityczną klęskę Hitlera, to polepszająca się sytuacja gospodarcza wyraźnie działała na korzyść partii nazistowskiej. Po kilku latach rządów nazistowskich kraj zmienił się nie do poznania. Niemieckie społeczeństwo zaczęło widzieć w Adolfie Hitlerze charyzmatycznego reformatora i przywódcę nowego państwa. Sukces gospodarczy nazistów był głównym filarem tej światopoglądowej i politycznej przemiany.

W latach 1933–1936 PNB Niemiec wzrastał w rocznym tempie 9,5%, produkcja 17%, zaś bezrobocie spadło z 6 mln do 1 mln³. Na czym polegał „nazistowski cud gospodarczy”? Czy miał on w ogóle miejsce? Co sprawiło, że tuż przed II wojną światową Niemcy były przez niektórych postrzegane jako najlepiej rozwijający się gospodarczo kraj świata? Czy wojna była już wtedy nieunikniona? Analizując najważniejsze wydarzenia z niemieckiej historii gospodarczej bezpośrednio poprzedzającej II wojnę światową, będę starał się znaleźć odpowiedzi na te i inne do dziś nurtujące historyków pytania.

2. Założenia polityki gospodarczej Trzeciej Rzeszy

Narodowi socjaliści wykorzystali politykę deflacyjną i inne przedsięwzięcia swoich poprzedników. One to bowiem, wraz z wprowadzoną kontrolą dewiz, stworzyły w sferze płatniczej warunki umożliwiające realizację „autonomicznej” wewnętrznej polityki ekspansji. Bez nich nie byłaby możliwa propagowana przez narodowy socjalizm „koniunktura ilościowa”, tj. rozszerzenie produkcji przy znacznie ustabilizowanych cenach. Charakterystycznymi cechami filozofii nazistowskiej była niechęć do gospodarki wolnorynkowej, demokracji politycznej i związków zawodowych. Nacisk kładziono na dyscyplinę i jedność wszystkich obywateli, usiłując w ten sposób wyeliminować antagonizm między pracą a kierownictwem (kapitałem). Cele ekonomiczne miały być definiowane przez przywódcę, a nie wynikać z interesów indywidualnych wytwórców czy konsumentów. Organizacja karteli miała zapewnić efektywność i wyeliminowanie powielania mocy wytwórczych, będących szkodliwymi skutkami konkurencji. Filozofia ta podkreślała jasno prymat polityki nad gospodarką, przy zachowaniu własności prywatnej⁴.

³ A. Barkai, *Nazi economics: ideology, theory, and policy*, Berg, Oxford 1990, s. 158.

⁴ S.G. Kozłowski, *Systemy ekonomiczne*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2004, s. 104.

Już na początku swych rządów Adolf Hitler podkreślał, że nowa nazistowska polityka gospodarcza, charakteryzująca się wzmocnioną ingerencją państwa, będzie podporządkowana określonym celom. Dnia 3 lutego 1933 r. kanclerz oświadczył swym generałom, że „kryzysu gospodarki niemieckiej nie da się rozwiązać drogą wewnętrzną kolonizacji czy zwiększenia eksportu, lecz tylko przez rozszerzenie przestrzeni życiowej” (*Lebensraumweiterung*)⁵. Kilka tygodni później Hitler, wypowiadając się w podobnym tonie, oświadczył, że „następne pięć lat ma być poświęcone militaryzacji Niemiec. Każdy rządowy plan służący kreacji nowych miejsc pracy musi być skonfrontowany z tymże celem (...). Absolutne pierwszeństwo zajmować będzie obrona”. Niewątpliwie na celowniku nazistów znajdowały się zakrojone na szeroką skalę zbrojenia, gdzie plany likwidacji bezrobocia odgrywały rolę podrzędną⁶. Pierwsze oznaki nadchodzącej wojny zaczynały być już widoczne.

3. Walka z bezrobociem na „pierwszy ogień”

W 1933 r. przyjęty został plan czteroletni, którego podstawowe założenia obejmowały: wzrost zatrudnienia oraz stymulowanie globalnego popytu przez ambitny plan robót publicznych, osiągnięcie samowystarczalności w zakresie niektórych surowców, ekspansję ekonomiczną, państwową kontrolę systemu bankowego, państwową kontrolę podziału i konsumpcji, a także wprowadzenie ostrych ograniczeń ruchliwości robotników rolnych i przemysłowych.

W Niemczech poprawa koniunktury po ustającym kryzysie gospodarczym zarysowała się już w 1933 r., kiedy wzrastająca produkcja przemysłowa oraz ceny akcji przemysłowych stały się ewidentną oznaką poprawy sytuacji gospodarczej, która zbiegła się w czasie z dojściem Hitlera do władzy. Było to dla reżimu okolicznością nad wyraz pomyślną, gdyż skutki ożywienia można było prezentować w kontekście zasług nowego rządu, choć była to w dużej mierze manipulacja. Niemcy zostały ponadto uwolnione od ciężącego na nich długu reparacyjnego z tytułu odszkodowań wojennych⁷. Rząd, wykorzystując sprzyjające okoliczności i korzystając z poparcia wielkiego biznesu⁸, uruchomił rozległy program walki z bezrobociem, który już w ciągu roku obniżył rekordowe sześciomilionowe bezrobocie o prawie

⁵ K.J. Błahut, *Elementy polityki gospodarczej Niemiec*, Wydawnictwo UW, Wrocław 1992, s. 61.

⁶ A. Barkai, *op.cit.*, s. 160.

⁷ J. Krasuski, *Historia Niemiec*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1998, s. 439.

⁸ Główną rolę odgrywał tutaj przemysł ciężki. Zob. R. Overy, *War and economy in the Third Reich*, Clarendon Press, Oxford 1994, s. 93–118.

40%⁹. Przedsiębiorców wspierano przez atrakcyjne kredyty i subsydia, namawiając ich jednocześnie do tworzenia nowych miejsc pracy, likwidacji nadgodzin i prowadzenia polityki opartej na ponownym zatrudnieniu. Rozszerzeniu palety kredytów służyło zwiększenie kontroli państwa nad systemem bankowym. Często oferowano także rabaty w formie certyfikatów, których używano w transakcjach handlowych i spłacie podatków.

Władze hitlerowskie w związku z przygotowaniem się do wojny nie szczędziły środków finansowych na inwestycje przydatne do zaspokojenia szeroko pojętych potrzeb militarnych. Dodatkowe zamówienia publiczne i inwestycje w latach 1933–1936 osiągnęły sumę ponad 27 mld reichsmarek, z czego 11 mld pochodziło z Banku Rzeszy, a reszta z różnego rodzaju pożyczek. Ponad 80% dodatkowych środków przeznaczono na zbrojenia i rozwój armii, co potwierdza, że wydatki zbrojeniowe odgrywały kluczową rolę w likwidacji olbrzymiego bezrobocia¹⁰. Bez nich przewyciężenie kryzysu byłoby bardzo utrudnione, o ile w ogóle możliwe.

Przyczyny wysokiego poziomu bezrobocia w czasie Wielkiego Kryzysu leżały w niedokapitalizowaniu gospodarki po hiperinflacji w 1923 r., spowodowanym przez kulejący popyt wewnętrzny, wysoki koszt kapitału i nieumiejętność inwestowania w nowe technologie, co czyniło gospodarkę niemiecką w dużym stopniu zależną od inwestycji zagranicznych. Cechą charakterystyczną bezrobocia w Niemczech była także jego duża sezonowość¹¹. Mając to na uwadze, rząd starał się zwiększyć udział sektora publicznego w gospodarce, głównie poprzez masowe roboty publiczne, budowę sieci autostrad (Reichsautobahnen, RAB), budowę linii kolejowych, sieci kanalizacyjnych, zaś od maja 1935 r. całkowicie przestawiając gospodarkę na „tory wojenne”. Wydatki na roboty publiczne w latach 1933–1936 osiągnęły kwotę 3,5 mld reichsmarek; pozwoliły podwoić produkcję i zwiększyć zatrudnienie o ponad 400 000 osób. Oprócz inwestycji na spadek bezrobocia wpłynął także rozwój sił zbrojnych i rozbudowa aparatu partyjnego.

Naziści doskonale zdawali sobie sprawę, że dzięki szybkiej likwidacji bezrobocia zyskają społeczne przyzwolenie i swobodę realizacji swych idei. Zaczęto więc sprytnie manipulować statystykami. O desperacji rządzących świadczyły kampanie propagujące np. zmniejszenie czasu trwania pracy (by móc zatrudnić więcej osób), przymusowe wysyłanie pracujących kobiet do domów¹² i zastępowanie ich przez bezrobotnych

⁹ Było to po części efektem manipulacji statystykami, o czym więcej w dalszej części artykułu.

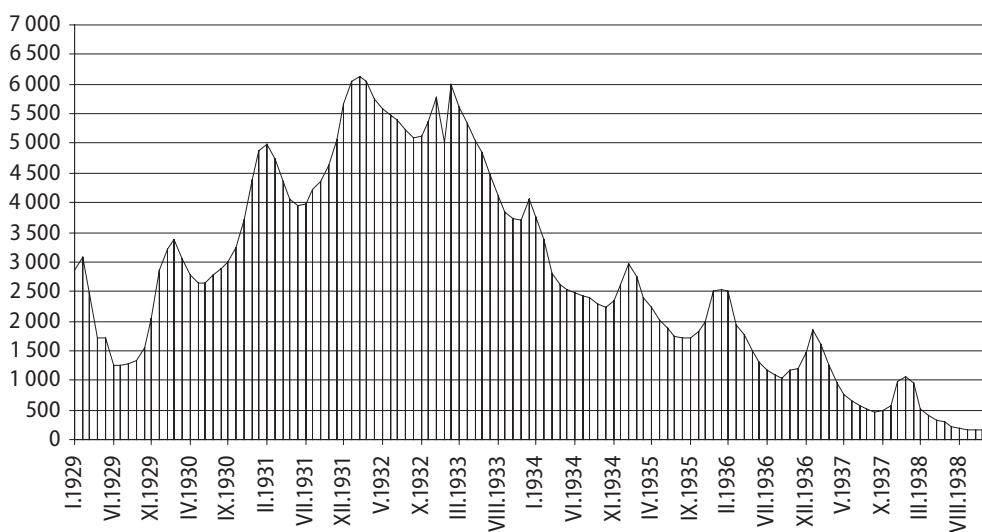
¹⁰ A. Barkai, op.cit., s. 158.

¹¹ Powodem był duży sektor rolniczy i ostre zimy, szczególnie niesprzyjające budownictwu. Zob. rysunek 1.

¹² Kobiety pracujące w domach traktowano nadal jako osoby zatrudnione. Zob: A. Piński, *Mit gospodarczego sukcesu III Rzeszy*, Obserwator Finansowy, 24.10.2012, <http://www.obserwatorfinansowy>.

(aczkolwiek żonaty) mężczyzn, czy też faworyzowanie rodziny z jedną osobą pracującą. Co więcej, w 1935 r. przywrócono pobór do wojska, w którym w roku 1939 służyło przeszło 1,4 mln Niemców. Efektem tych często „sztucznych” i statystycznych zabiegów był jednakże potężny spadek bezrobocia, widoczny na rysunku 1, niepozostający bez wpływu na pozytywny obraz nazistowskiej gospodarki.

Rysunek 1. Bezrobocie w Niemczech w latach 1929–1938 (w tys.)

Źródło: R. Overly, *War and economy in the Third Reich*, Clarendon Press, Oxford 1994, s. 39.

Podobny charakter, choć wzbogacone o indoktrynację, miały stworzone przez nazistów w połowie roku 1933 (przeznaczone głównie dla młodzieży) organizacje służby pracy – Reichsarbeitsdienst (RAD) oraz Landhilfe. RAD szybko zyskała charakter organizacji masowej, wykonującej prace wspomagające w programach robót publicznych, jednakże z początku nie cieszyła się zbyt dużą popularnością. Jej popularność wzrosła za sprawą propagandowego filmu Leni Riefenstahl „Triumf Woli” z roku 1934, a rok później, tj. 26 marca 1935 r., wprowadzono dla każdego niemieckiego obywatela w wieku 18–25 lat roczny przymus pracy w RAD. W szczytowym okresie (1936) liczba członków RAD wynosiła 340 tysięcy. Zazwyczaj obowiązek pracy wypełniano przed pójściem na studia lub wstąpieniem do wojska¹³. Nieco lepsze rezultaty przyniósł program kreacji miejsc pracy, oparty na niewy-

pl/forma/analizy/mit-gospodarczego-sukcesu-iii-rzeszy/.

¹³ B. Taylor, *Inżynierowie – tajna armia Hitlera*, Wydawnictwo RM, Warszawa 2011, s. 33.

kwalifikowanej sile roboczej, prowadzony przez niemiecką kolej i pocztę – w marcu 1934 r. liczba zatrudnionych chwilowo przekroczyła 630 000, spadając wkrótce do około 200 000 pod koniec roku 1935. Obowiązywał tu 40-godzinny tydzień pracy zaś wszelkie nadgodziny były surowo karane. Po 1936 r. realia gospodarcze uległy zmianie. W związku z niedoborem wolnej siły roboczej i intensyfikacją zbrojeń rząd odwrócił politykę zatrudnienia o 180 stopni, wydłużając czas pracy i wprowadzając jej przymus.

4. Zbyt mały wzrost produkcji rolnej

NSDAP już kilka lat przed dojściem do władzy postulowała zapewnienie Rzeszy samowystarczalności w dziedzinie wyżywienia. Władze podjęły kompleksowe przedsięwzięcia służące zwiększeniu wytwórczości rolnej i hodowlanej w imię ogłoszonej na zjeździe chłopów w listopadzie 1934 r. „bitwy o wzrost produkcji” (Erzeugungsschlacht). Jednym z celów „bitwy” było zwiększenie podaży kredytów na zakup maszyn rolniczych oraz budowa izb mieszkalnych dla pracowników sezonowych. Wcześniej, bo 29 września 1933 r. uchwalono ustawę o gospodarstwie dziedzicznym Rzeszy, według której gospodarstw od 7,5 do 125 ha nie wolno było dzielić, sprzedawać ani kredytować pod hipotekę. Ponadto mogły one być dziedziczone przez jedną osobę (najstarszego syna)¹⁴. Regulacja ta podtrzymała silnie ekonomiczną warstwę średniorolnego i bogatego chłopstwa i spowodowała wzrost jego aktywności gospodarczej, za co odwzajemniło się ono udzielaniem poparcia dla większości poczynań władz hitlerowskich¹⁵.

Dla rolników organizowano specjalne kursy i „pogadanki”, implementowano nowe techniki uprawy, rozbudowywano sieć szkół rolniczych, wyświetlano filmy instruktażowe. Za pomocą urzędów do spraw gospodarki nasiennej stworzono obowiązkową, planową i powszechną gospodarkę nasienną. Stosowano także cła hamujące napływ tanich płodów rolnych zza granicy. Wprowadzono zakaz zmiany zawodu przez robotników rolnych, zabezpieczając tym samym zasoby siły roboczej na wsi. Podobnie jak w przemyśle, przyznawano niezliczone ulgi i subwencje. Efektami tych zabiegów był m.in. wzrost ogólnej wartości produkcji rolnej o 23% i przeciętnej wydajności plonów z ha o kilkanaście procent, przy jednoczesnym spadku całkowitej powierzchni zasiewów. Niestety, zbyt wolno wzrastało поголовіе bydła, a wartość

¹⁴ J.K. Galbraith, *Hereditary Land in the Third Reich*, „The Quarterly Journal of Economics”, Vol. 53, No. 3 (05.1939), Oxford University Press, s. 465–476.

¹⁵ <http://de.academic.ru/dic.nsf/dewiki/408222>.

produkcji netto rolnictwa, nawet w rekordowym roku 1938, wyniosła tylko 90% wartości z roku 1928.

Polityka agrarna Trzeciej Rzeszy podporządkowała rolnictwo całkowicie interesom reżimu, choć nie podjęto się ostatecznie reformy rolnej, koniecznej dla poprawy struktury agrarnej. Pomimo nasilającej się ucieczki ludzi ze wsi do miast¹⁶ (m.in. do dynamicznie rozwijającego się przemysłu zbrojeniowego) oraz związanego z tym spadku wolnych rąk do pracy na roli współczynnik samowystarczalności żywnościowej kraju zwiększył się z 68% w roku 1933 do ponad 83% w roku 1939. Choć prace żniwne wspomagali m.in. członkowie Hitlerjugend i RAD¹⁷, lukę na rynku pracy w rolnictwie udało się pokryć dopiero dzięki napływowi robotników przymusowych i jeńców wojennych po roku 1939¹⁸.

5. Przystawienie gospodarki na produkcję zbrojeniową

Ze wszystkich środków zastosowanych przez rząd narodowosocjalistyczny wydatki na zbrojenia dawały najsilniejsze ekspansywne efekty w osiągnięciu stanu pełnego zatrudnienia. Udział inwestycji zbrojeniowych w produkcie narodowym brutto zwiększył się z 1,29% w roku 1933 do prawie 16,2% w roku 1938, co pokazano na rysunku 2.

Realizacja opracowanego przez władze hitlerowskie planu rozwoju zbrojeń wymagała modernizacji i rozbudowy przemysłu, na co wydawano z roku na rok coraz więcej. Nakłady inwestycyjne w przemyśle zwiększyły się w latach 1933–1936 o 387%, przy czym przemysł środków konsumpcyjnych odgrywał tutaj rolę drugorzędną – jego łączny udział w nakładach spadł w ciągu tych lat o 22% do poziomu zaledwie 24,7%, co pokazano na rysunku 3.

Kluczową rolę przypisywano rozwojowi hutnictwa, ściśle związanemu z produkcją zbrojeniową. Najbardziej wzrosła w badanym okresie produkcja samolotów (o 2154%) oraz produktów ropopochodnych (o 740%). Dla tych ostatnich do maksimum zwiększono produkcję, nie bacząc na wysokość kosztów. To odstępianie od powszechnej zasady ekonomicznej opłacalności świadczyło o chęci szybkiego przygotowania Niemiec do wojny.

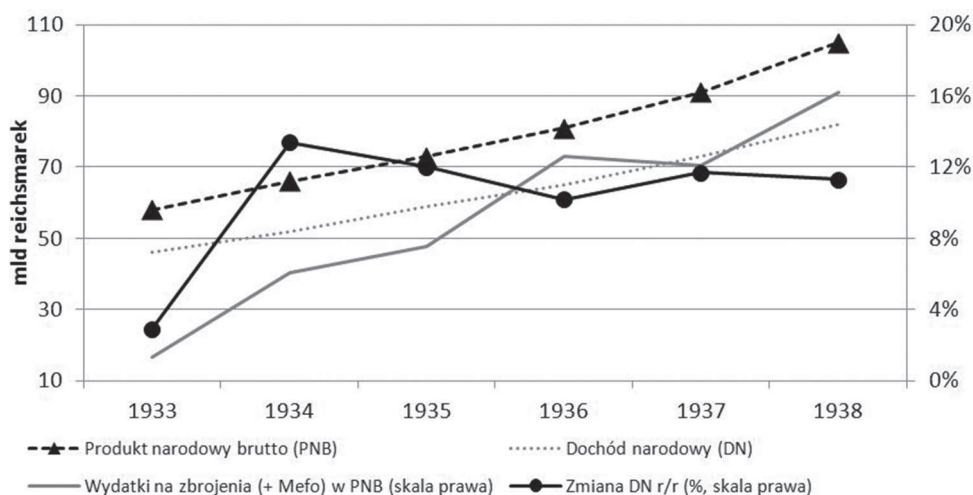
¹⁶ Szacuje się, że w okresie 1933–1939 liczba osób zatrudnionych w rolnictwie spadła o 440 tysięcy ludzi. Zob. <http://www.bpb.de/geschichte/nationalsozialismus/dossier-nationalsozialismus/39551/wirtschaft-und-gesellschaft>.

¹⁷ W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2006, s. 77.

¹⁸ <http://www.bpb.de/geschichte/nationalsozialismus/dossier-nationalsozialismus/39551/wirtschaft-und-gesellschaft>.

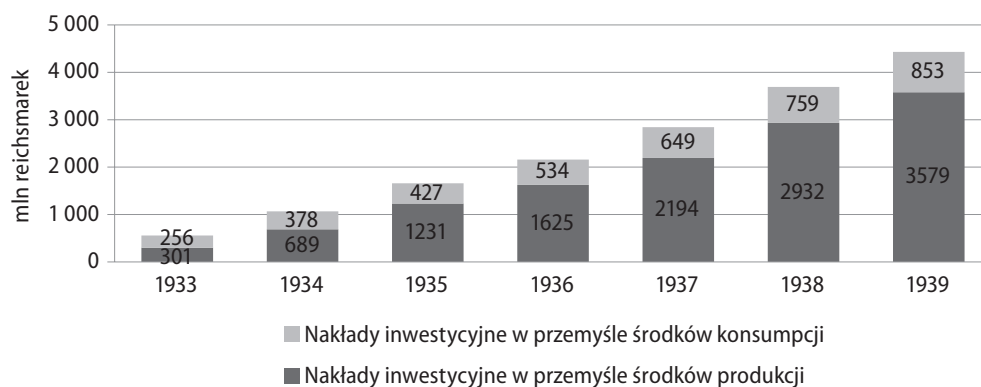

Rysunek 2. PNB, dochód narodowy oraz wydatki na zbrojenia w Niemczech w latach 1933–1938

Źródło: W. Rolf, *Wirtschaftsgeschichte: vom Merkantilismus bis zur Gegenwart*, Böhlau, Köln 1998, s. 190.

Rysunek 3. Nakłady inwestycyjne w przemyśle w Niemczech w latach 1933–1939

Źródło: Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec: 1871–1945*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1984, s. 132.

W okresie przestawienia niemieckiej gospodarki na tory wojenne ujawniła się tendencja do przyśpieszonej koncentracji i centralizacji. Pojawiły się nowe zrzeszenia monopolistyczne, zawdzięczające swe powstanie odpowiedniej polityce gospodarczej państwa. Ich interesy zabezpieczono ustawą o przymusowej kartelizacji z 15 lipca 1933 r. Regulacja ta była podwaliną pod państwowo-monopolityczną gospodarkę

zbrojeniową, ponieważ ministerstwo gospodarki Rzeszy uzyskało prawo do m.in. podejmowania decyzji przymusowego łączenia przedsiębiorstw, zakazów tworzenia i rozszerzania działalności przedsiębiorstw oraz do interwencji w dziedzinach ich mocy produkcyjnych. Od początku ściśle współpracowano z właścicielami wielkich zakładów przemysłowych takich, jak Friedrich Krupp czy IG Farben, którzy odwzajemniali się, udzielając finansowego wsparcia NSDAP. Wkrótce potem pojawiły się kolejne regulacje zabraniające inwestycji w gałęziach o małym znaczeniu dla rozwoju produkcji zbrojeniowej. Gwałtownie spadała liczba drobnych zakładów rzemieślniczych oraz liczba spółek akcyjnych, choć zwiększyła się wielkość przeciętnego kapitału nominalnego nań przypadającego.

Dokonywanie zmian w strukturze organizacyjnej gospodarki narzucały wydawane od jesieni 1933 r. ustawy¹⁹, które wraz z opracowanymi do nich rozporządzeniami wykonawczymi tworzyły podstawy prawne do powstawania nowych form organizacyjnych życia gospodarczego. Najwyższym ogniwem w tym pozarolniczym samorządzie gospodarczym była Izba Gospodarcza Rzeszy (Reichswirtschaftskammer), której podporządkowano sześć grup gospodarczych Rzeszy (Reichsgruppen): przemysł, handel, banki, ubezpieczenia, energetykę i rzemiosło. Tak skonstruowany organ administracyjny skupiał przymusowo wszystkich właścicieli placówek gospodarczych i stanowił narzędzie hitlerowskiego państwa w realizacji ustalonych przez nie zadań ekonomicznych, podlegając ściśle ministerstwu gospodarki Rzeszy.

6. Założenia polityki zatrudnienia

Wprowadzenie hitlerowskiego prawa pracy i jego konsekwentne przestrzeganie oznaczało dla przytłaczającej większości zatrudnionych w Rzeszy pogorszenie się ich warunków pracy oraz utrzymywanie wynagrodzeń na niskim poziomie. W maju 1934 r. wprowadzono ustawę zapobiegającą ucieczce ludności ze wsi do miast, zaś od 10 sierpnia nie wolno było także zmieniać miejsca pracy w niektórych przypadkach. Po roku 1936, kiedy to przygotowania do wojny weszły w ostateczną fazę, ze względu na wyczerpywanie się wolnej siły roboczej i zmiany w branżowej strukturze zatrudnienia, władze wprowadziły **obowiązek pracy**. Pracownicy nie mogli wtedy odejść z pracy bez zezwolenia swojego pracodawcy, co przypominało powrót do czasów feudalizmu²⁰.

---

¹⁹ Były to m.in. ustawa z dnia 13.09.1933 r. o Stanie Żywicielskim Rzeszy, ustawa z dnia 20.01.1934 r. o uporządkowaniu narodowej pracy czy ustawa z dnia 27.02.1934 r. o przygotowaniu do odbudowy niemieckiej gospodarki. Zob. Cz. Łuczak, op.cit., s. 123.

²⁰ A. Piński, op.cit.

Wkrótce potem przeciętny czas pracy wydłużył się, osiągając tuż przed wojną poziom 48,5 godziny tygodniowo. Co więcej, w trakcie II wojny światowej w roku 1944 potrafił on wynieść w niektórych gałęziach przemysłu nawet 72 godziny tygodniowo.

Z drugiej zaś strony „Bitwa o Pracę” zapewniła korzyści materialne i przekształciła atmosferę psychiczną w środowisku robotników, stanowiących wówczas najliczniejszą klasę społeczną, dla których kryzys ekonomiczny bardziej niż dla innych równał się katastrofie egzystencjalnej. Niemieckim robotnikom utratę praw do zrzeszania się zrekompensovano przywróceniem możliwości pracy. Sprawnie działająca i dostarczająca bodźców emocjonalnych machina propagandowa (kierowana przez Josepha Goebbelsa) oraz rzeczywista poprawa sytuacji gospodarczej sprawiły, że NSDAP w szybkim czasie zyskało sobie poparcie milionów Niemców, gotowych na nowe wyzwania i zdolnych do wielu wyrzeczeń. Nawet w dziedzinie tak materialnej i przyziemnej, jak konsumpcja²¹ reżimowi udało się stworzyć klimat, w którym propaganda i autosugestia rzutowały na ocenę własnej sytuacji obywateli.

Warto wspomnieć, że od 1933 r. w miejsce likwidowanych związków zawodowych powstała hitlerowska organizacja związkowa o nazwie Front Pracy (Deutsche Arbeitsfront, DAF), której głównym celem było indoktrynowanie klasy robotniczej w duchu nazizmu oraz ścisła współpraca z aparatem administracyjnym Trzeciej Rzeszy. Tradycją DAF-u było organizowanie zarówno hucznie obchodzonego w Rzeszy święta pracy, jak i wszelkich imprez kulturalnych dla pracowników, opatrzonych hasłem przewodnim „Siła przez radość” (Kraft durch Freude²²). Jednym z efektów tej polityki był znaczny wzrost wydajności i długości czasu pracy przy jednoczesnym spadku konsumpcji, stałych płacach i minimalnie lepszym (w stosunku do roku 1932) standardzie życia²³. Dzięki zaufaniu społecznemu, które nie dane było poprzednim rządóm niemieckim, naziści, działając na stabilnym gruncie politycznym, mogli w pełni wprowadzać swą filozofię w życie.

7. Kreacja i maskowanie potężnego długu publicznego

Władzóm gospodarczym brakowało przejrzystego rozgraniczenia kompetencji, co oznaczało rywalizację między instancjami państwa i partii oraz niepewność idei.

---

²¹ *Konsumpolitik: die Regulierung des privaten Verbrauchs im 20. Jahrhundert*, red. Hartmut Berghoff, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1999, passim.

²² Była to organizacja zapewniająca pracownikom subsydiowane wakacje i urlopy. Zob. B. Taylor, op.cit., s. 19.

²³ R. Grunberger, *Historia Społeczna Trzeciej Rzeszy*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1994, passim.

Znaną osobistością odpowiedzialną za gospodarkę Rzeszy był najpierw minister gospodarki i wyżywienia Alfred Hugenberg, potem w 1934 roku urząd ten objął Hjalmar Schacht, będąc jednocześnie prezydentem Banku Rzeszy. To właśnie jego politykę pieniężną i kredytową uznaje się za sedno niemieckiego „cudu gospodarczego” lat przedwojennych. Wbrew rozpowszechnionej opinii pełniła ona jednakże wspomagającą rolę, znajdując się w cieniu polityki fiskalnej i ograniczając się do gładkiego finansowania deficytu budżetowego, bo polityka kredytowa miała rozwiązywać jedynie kwestie czysto techniczne. W ramach wspomnianego programu kreacji pracy, inwestycje lat 1933–1934, opiewające na kwotę 5 mld reichsmarek, postanowiono finansować poprzez zwiększenie płynnego długu państwa. Zasadniczy problem polegał bowiem na tym, że zgodnie z uchwalonymi w 1924 r. regulacjami (a więc tuż po katastrofalnej hiperinflacji) bezpośrednio pożyczki Reichsbanku dla rządu nie mogły przekroczyć 100 mln marek. Praktykowano zatem system „zaliczkowania” w formie wystawiania weksli (*Arbeitsbeschaffungswechsel*) na specjalnie utworzone instytuty²⁴ z gwarancją redyskonta przez Bank Rzeszy. Zamaskowany dług państwa zwiększył się dzięki temu w latach 1933–1938 w sumie o prawie 17 mld reichsmarek, co w roku 1938 odpowiadało ponad 20% dochodu narodowego²⁵.

Inną, równie sprytną formą wydatkowania deficytowego było finansowanie rosnących wydatków państwa poprzez specjalne weksle Mefo (*Metalurgische Forschungsgesellschaft*). W sierpniu 1933 r. wiodące przedsiębiorstwa przemysłu²⁶ zawiązały spółkę o kapitale akcyjnym w wysokości 250 000 reichsmarek, która miała zupełnie fikcyjny charakter, ponieważ wystawiane na nią weksle osiągnęły w 1936 r. wartość 10 mld reichsmarek (40 000 razy więcej od wkładu!). Redyskontowane przez Bank Rzeszy weksle Mefo odgrywały rolę banknotów, którymi finansowano głównie zbrojenia²⁷. Biorąc pod uwagę dwa ostatnie akapity, można oszacować, że dług publiczny Trzeciej Rzeszy wzrósł w latach 1933–1937 z poziomu 12% do przeszło 25,5%²⁸.

Hjalmar Schacht wiedział, że dodrukowanie banknotów mogłoby przynieść taki sam katastrofalny rezultat, jak podczas hiperinflacji w 1923 r. Ponadto umiarkowany wzrost emisji waluty w połączeniu z „maskowanym kredytowaniem”, przy niewystarczającej podaży niektórych artykułów na rynku, mogłoby również doprowadzić

²⁴ Najczęściej było to *Deutsche Gesellschaft für öffentliche Arbeiten A.C.*. Zob. K. Błahut, op.cit., s. 63.

²⁵ Por. rysunek 2.

²⁶ Były to Krupp, Siemens, Rheinmetall i Gutehoffnungshütte. Zob. R. Walter, *Wirtschaftsgeschichte: vom Merkantilismus bis zur Gegenwart*, Böhlau Verlag, Köln 1998, s. 182.

²⁷ Po upływie czasu ważności weksli nie nastąpiło ani zabezpieczenie długu, ani ich spłata. Przynależność ich pokrycie miało nastąpić dopiero po zwycięskiej wojnie.

²⁸ Por. A. Piński, op.cit.

do wzrostu cen niektórych dóbr konsumpcyjnych. W celu wyeliminowania tego problemu Schacht skutecznie zamroził na początku 1936 r. ceny, co uważane jest za jedno z najważniejszych osiągnięć Niemiec w dziedzinie wewnętrznej polityki handlowej. Indeks cen hurtowych w latach 1933–1936 wzrósł o 13%, zaś w latach 1936–1939 (po zamrożeniu) o symboliczne 2%. Już w 1933 r. zarządzono z kolei zamrożenie wielkości wynagrodzeń (Lohnstopp), za którego nieprzestrzeganie karano czasem nawet pozbawieniem wolności. Wzrost przeciętnej rocznej płacy w latach 1933–1936 o 11% w przemyśle i rzemiośle był zatem rezultatem przedłużenia czasu pracy.

Ogólnie rzecz biorąc, przyczyną znacznego wzrostu wydatków Rzeszy, obok wspomnianych już zbrojeń, była nasilająca się centralizacja w sferze fiskalnej. Rosnące znaczenie wydatków państwa w niemieckiej gospodarce znajduje wyraz we wzroście jej udziału w dochodzie społecznym z 11% w roku 1928 do 30% w roku 1936. W 1933 r. wprowadzono, w celu „ochrony” rynku kapitałowego, generalną blokadę emisji wszelkiego rodzaju prywatnych papierów wartościowych, od 1936 r. także pieniądza. Wtedy to Bank Rzeszy uzyskał monopol na emisję pieniądza. Rynkiem kapitałowym sterowano rygorystycznie. Wniosek narzuca się sam – celem narodowo-socjalistycznej polityki gospodarczej nie było stworzenie warunków dla samoczynnej koniunktury gospodarczej, lecz całkowite podporządkowanie jej celom militarnym.

8. Handel zagraniczny

Militaryzacja niemieckiej gospodarki w dużym stopniu zależała od strategicznych surowców, których ciągle brakowało (z wyjątkiem węgla kamiennego). Wiele posunięć, począwszy od intensyfikacji rolnictwa a skończywszy na używaniu surowców zastępczych, prowadził do częściowej autarkizacji Niemiec. Pozwalało to jedynie na częściowe uniezależnienie się od zagranicy, w dodatku podrażało produkcję poprzez wyższą cenę żywności i towarów przemysłowych. Dnia 23 marca 1933 r. Adolf Hitler powiedział, że „geograficzna pozycja Niemiec, ubogich w surowce, nie pozwala na pozycję pełnej autarkii naszej Rzeszy (...) a rząd nie jest wcale wrogo nastawiony do eksportu”. W 1933 r. Niemcy importowały głównie surowce (43%) i artykuły spożywcze (30%), eksportując zaś gotowe produkty (65%) i drugorzędne surowce (20%). Bezustanne zbrojenia deprecjonowały niemiecką walutę, ponieważ poprzez jakościowe i ilościowe ograniczanie produkcji dóbr cywilnych hamowano eksport, zniechęcając tym samym zagranicznych nabywców do dokonywania zakupów na rynku niemieckim.

Eksport zaś odgrywał rolę kolosalną, bo tylko poprzez jego wzrost można było zapewnić dostawy zagranicznych surowców, takich jak ropa naftowa, ruda żelaza,

miedź, wolfram, kauczuk czy bawełna (dopływ zagranicznego kapitału nie wchodził w grę!)²⁹. Początkowo te sprzeczności godzono w nieudolny sposób. Państwo, ingerując w sferę handlu zagranicznego, wprowadziło ograniczenia dewizowe, kontrolę przywozu i wywozu, zawyżony kurs pieniądza i walutowe premie eksportowe. Z początkiem roku 1934 stworzono specjalne urzędy nadzorcze zajmujące się skrupulatną kontrolą wartości przywożonych i wywożonych towarów.

W reakcji na wciąż kurczące się zapasy złota i dewiz Bank Rzeszy wprowadził 25 czerwca 1934 r. system repartycji, polegający na przydziale dewiz w rozmiarze odpowiadającym ich napływowi³⁰. We wrześniu 1934 r. powstał „nowy plan” Schachta, oparty na bilateryzacji niemieckiego handlu i płatności zagranicznych w drodze umów rozrachunkowych, ilościowych ograniczeniach przywozu, popieraniu transakcji kompensacyjnych, zróżnicowanych kursach wymiennych i preferencji dla przemysłu eksportującego w przydziale surowców. Priorytet importowy zapewniono przedsiębiorstwom zbrojeniowym. Udzielano pozwolenia przywozu dopiero wówczas, gdy rzeczywiście dysponowano dewizami. „Nowy plan” był systemem całkowitego podporządkowania importu i eksportu państwowej kontroli, środkiem podporządkowania zarówno produkcji, jak i konsumpcji wymogom wojennej gospodarki³¹.

Niemcy szukały partnerów w handlu zagranicznym wśród dwóch rynków zasobnych w surowce i żywność, ale słabo uprzemysłowionych – w Ameryce Południowej i na Bałkanach. Trudna sytuacja gospodarcza krajów tamtych regionów świata ułatwiła Rzeszy narzucenie im, począwszy od roku 1936, określonej polityki traktatowej, wymuszającej na nich głodowy eksport i nabywanie drogich niemieckich wyrobów gotowych. W następstwie osiągniętych porozumień państwa bałkańskie zwiększyły swój udział w eksporcie Niemiec z 3,5% w 1932 do 10,3% w roku 1938, w imporcie odpowiednio z 5% do 9,8%. Tego rodzaju polityka, będąca celem schachtowskiego systemu reglamentacji dewizowej, nosi nazwę agresji ekonomicznej przez handel. Co istotne, nadwyżka importu na rzecz Niemiec była faktycznie finansowana przez banki centralne krajów zależnych, stanowiąc swoisty kredyt towarowy.

---

²⁹ Jedną z ciekawostek jest fakt, że w obliczu trudności surowcowych już przed wojną Niemcy rozpoczęli na masową skalę produkcję benzyny syntetycznej. W roku 1944 stanowiła ona ok. 50% zużywanego paliwa. Zob. <http://www.airpower.maxwell.af.mil/airchronicles/aureview/1981/jul-aug/becker.htm>.

³⁰ Wobec potrzeby aktywizacji bilansu dewizowego w związku z koniecznością pokrycia potrzeb gospodarki w zakresie surowców oraz środków żywności i ten środek okazał się mało skuteczny.

³¹ „Nowy Plan” nie przyniósł niemieckiej gospodarce odpowiedniej ilości dewiz, a doprowadził do dalszego obostrzenia kontroli przywozu. Zob. K. Błahut, op.cit., s. 71.

9. Ograniczenie jakości życia kosztem zbrojeń

Jak już wielokrotnie podkreślałem, rozwijająca się gospodarka Rzeszy uzyskiwała wyższy z każdym rokiem dochód narodowy. Przez okres lat 1933–1938 wzrósł on o 76,5%, czyli ponad 12% w skali roku (tabela 1). Równocześnie zwiększył się dochód narodowy na mieszkańca, co świadczyć miało o podniesieniu się stopy życiowej społeczeństwa. Wyższe tempo zwiększania się dochodów ludności aniżeli kosztów utrzymania prowadziło w konsekwencji do wzrostu stopy życiowej mieszkańców Niemiec, która podniosła się w rezultacie likwidacji bezrobocia i podejmowania pracy przez kilku członków rodziny. Intensywnie rozwijano też budownictwo mieszkaniowe, zaś na początku 1934 r. stworzono Narodowosocjalistyczną Opiekę Społeczną, wspomagającą najbardziej potrzebujących Niemców. Władze hitlerowskie realizowały również politykę pronatalistyczną, wyrażającą się w przyznawaniu dodatków rodzinnych z tytułu posiadanych dzieci, co świadczy o propagowaniu modelu rodziny wielodzietnej. Dzięki temu ponad dwukrotnie wzrósł przyrost naturalny, osiągając w latach 1933–1936 przeciętny poziom 7,1‰.

Tabela 1. Wskaźniki rozwoju gospodarczego Niemiec w latach 1932–1936

Wskaźniki	1932	1936	Zmiana roczna (%)
Produkt narodowy brutto w cenach bieżących (mld RM)	58	83	9,5
Produkt narodowy brutto w cenach stałych z 1928 r. (mld RM)	71,9	101,2	9
Dochód narodowy w cenach bieżących (mld RM)	50,8	78,9	11,6
Przeciętny roczny poziom zatrudnienia (mln)	12,6	17,1	8
Konsumpcja gospodarstw domowych w cenach bieżących (mld RM)	44,9	51,9	3,6
Wydatki publiczne na towary i usługi (mld RM)	9,5	21,9	18,7
Wskaźnik produkcji w przemyśle (1913 = 100)	72,8	137,1	17,2

Źródło: A. Barkai, *Nazi economics: ideology, theory, and policy*, Berg, New York 1990, s. 232.

Imponująca ocena powyższych danych zmienia się zasadniczo, gdy zestawimy je z danymi sprzed kryzysu. Rozważając statystykę konsumpcji czy dochodów łatwo dostrzec niewielki postęp lub wręcz stagnację pomiędzy latami 1928–1938³². Rządowi udało się przekonać niemieckie społeczeństwo o znacznej poprawie jego bytu w stosunku do czasu poprzedzającego kryzys gospodarczy. Często do zaspokojenia potrzeb wystarczały propagandowe slogany, jak osławione, lecz nigdy nieureczywist-

³² A. Barkai, op.cit., s. 232.

nione, hasło „Volkswagen dla każdego Niemca”³³. W dodatku głoszone propagandę ograniczenia konsumpcji („armaty zamiast masła”) i samowystarczalności, której efektem był m.in. wzrost oszczędności. Reżim starał się również kształtować nawyki żywieniowe Niemców, zalecając konsumpcję dóbr łatwiejszych do wytworzenia. Przykładowo, w roku 1982 spożycie mięsa, pomimo znaczącej poprawy koniunktury gospodarczej, było wciąż niższe niż w 1929 r. W tym samym czasie konsumpcja marmolady wzrosła przeszło trzykrotnie³⁴.

Rolę przemysłu środków konsumpcyjnych stale marginalizowano. Okresowy niedostatek artykułów konsumpcyjnych (zwłaszcza na wsi) obniżył atrakcyjność pieniądza jako środka płatniczego, przez co rolnicy sprzedawali np. jajka za papierosy. Obniżeniu uległy liczne standardy produkcji, także w budownictwie mieszkaniowym – w 1936 r. na przeciętną czteroosobową rodzinę przypadało mieszkanie 34-metrowe, tymczasem w czasach weimarskich było to aż 45 metrów. Tuż przed wojną zaczynało brakować podstawowych artykułów konsumpcyjnych, a przykładem swoistego kuriozum był zakaz chowania zmarłych w ubraniu (!)³⁵. Biorąc pod uwagę dysonans pomiędzy pozytywnym odbiorem rzeczywistości przez przeciętnego Niemca a postępującym ograniczaniem konsumpcji indywidualnej w Trzeciej Rzeszy, można zatem pokusić się o stwierdzenie, że słynna teza Karola Marksa o bycie określającym świadomość człowieka w tym przypadku najwyraźniej się nie sprawdziła.

Aby uzmysłowić sobie nieefektywność centralnie sterowanej gospodarki, warto przypomnieć, że o ile w roku 1937 PKB Niemiec był na poziomie ok. 136% tego z roku 1913, to w USA i we Włoszech wartości te wyniosły odpowiednio 172% oraz 154%³⁶. Przystawienie gospodarki niemieckiej na tory wojenne można uznać zatem za działanie niesprzyjające koniunkturze gospodarczej. We wrześniu 1936 roku powstał kolejny plan czteroletni, którego przejawem było stworzenie Urzędu Pełnomocnika ds. Planu Czteroletniego, czyli superministerstwa ingerującego w kompetencje innych resortów, na czele którego stanął Herman Göring. Oznaczało to ostatecznie wejście gospodarki na ścieżkę zbrojeń, realizowane z pominięciem jakiegokolwiek rachunku ekonomicznego. Gospodarka zaczęła mieć charakter rabunkowy, czego przykładem było godzenie się na kosztowne procesy technologiczne (np. wytwarzanie benzyny syntetycznej). Dzięki równoczesnemu zamrożeniu płac rząd Rzeszy uzyskał dodatkowe środki, które mógł przeznaczyć na zbrojenia. Reżim starał się zwalczać

³³ Robotnicy wpłacali na specjalne konta po kilka marek tygodniowo, jednak nigdy swoich garbusów się nie doczekali.

³⁴ <http://www.bpb.de/geschichte/nationalsozialismus/dossier-nationalsozialismus/39551/wirtschaft-und-gesellschaft>.

³⁵ R. Grundberger, op.cit., s. 29–50.

³⁶ Por. tabela 1 oraz A. Piński, op.cit.

niepożądane nastroje, inicjując kampanie propagandowe przeciwko „krytykantom” i „defetystom”, stosowano również terror³⁷.

10. Podsumowanie

Gospodarka Trzeciej Rzeszy jest przykładem przekształcenia w swe przeciwieństwo sił uruchamianych w celu poprawy koniunktury gospodarczej. Intensywne zbrojenia pochłaniające coraz większe środki sprawiły, że Bank Rzeszy stracił kontrolę nad wydatkami. Polityka gospodarcza prowadziła nieuchronnie do rabunkowej eksploatacji zasobów materiałowych i siły roboczej. W Niemczech tamtego okresu w specyficzny sposób wykorzystywano skutki poprawy koniunktury gospodarczej, które powinny się przejawiać we wzroście społecznej konsumpcji. Dzięki skutecznej propagandzie, uniformizacji społeczeństwa, ograniczeniu sfery zachowań autonomicznych, wykorzystaniu ludzkich słabości i przed wszystkim charyzmie Adolfa Hitlera naród niemiecki bezwiednie zaufał systemowi totalitarnemu.

Polityka pełnego zatrudnienia za pomocą militaryzacji gospodarki natrafiła na późniejsze trudności w postaci braku siły roboczej, pogłębione dodatkowo przez mobilizację do armii. Trudności te mogła rozwiązać w zasadzie jedynie wojna, dostarczając masowo przymusowych robotników z podbitych krajów, z wielką korzyścią dla niemieckiej gospodarki. Co ciekawe, mniej rygorystyczna kontrola i ograniczenie konsumpcji oraz zaniechanie fanatycznej polityki ponownego zatrudnienia po roku 1933 mogłyby przyczynić się do stworzenia większej bazy produkcyjnej, zaś siła robocza byłaby lepiej przystosowana do wymagań gospodarki wojennej po 1939 r.³⁸

Lata 1933–1936 przyniosły rzeczywiście pewną poprawę sytuacji gospodarczej w Trzeciej Rzeszy, jednak okres ten z wielu przytoczonych tu powodów trudno nazywać cudem gospodarczym. Mitologizacja rzekomego „cudu gospodarczego” świadczy o niezwykłej sile i skuteczności oddziaływania nazistowskiej propagandy.

Bibliografia

Wydawnictwa zwarte

1. Aly G., *Hitlers Volksstaat: Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, S. Fischer, Frankfurt am Main 2005.

---

³⁷ W. Benz, op.cit., s. 83.

³⁸ A. Barkai, op.cit., s. 159.

2. Barkai A., *Nazi economics: ideology, theory, and policy*, Berg, New York 1990.
3. Benz W., *Historia Trzeciej Rzeszy*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2006.
4. Błahut K.J., *Elementy polityki gospodarczej Niemiec*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1992.
5. Buchheim C., *Einführung In die Wirtschaftsgeschichte*, C.H. Beck, München 1997.
6. Burgleigh M., *Trzecia Rzesza – nowa historia*, Książka i Wiedza, Warszawa 2002.
7. Davies N., Moorhouse R., *Mikrokosmos*, Znak, Kraków 2003.
8. Galbraith J.K., *Hereditary Land in the Third Reich*, „The Quarterly Journal of Economics”, Vol. 53, No. 3 (05.1939), Oxford University Press, s. 465–476.
9. Grunberger R., *Historia społeczna Trzeciej Rzeszy*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1994.
10. Hardach K., *Wirtschaftsgeschichte Deutschland im 20. Jahrhundert (1914–1970)*, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1993.
11. Herbert U., *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, J.H. W. Dietz Nachf., Bonn 1986.
12. Kaliński J., *Historia gospodarcza XIX i XX wieku*, PWE, Warszawa 2004.
13. Kinder H., Hilgemann W., *dtv-Atlas Weltgeschichte, Band 2: Von der Französischen Revolution bis zur Gegenwart*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1991.
14. *Konsumpolitik: die Regulierung des privaten Verbrauchs im 20. Jahrhundert*, red. H. Berghoff, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1999.
15. Kozłowski S.G., *Systemy ekonomiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2004.
16. Krasuski J., *Historia Niemiec*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1998.
17. Kuczynski J., *The economics of barbarism: Hitler's new economic order in Europe*, Frederick Muller Ltd., London 1942.
18. Łuczak C., *Dzieje gospodarcze Niemiec: 1871–1945*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1984.
19. Łuczyński W., *Modyfikacje dynamiki gospodarczej Niemiec*, Ata-kom, Poznań 1993.
20. Masser W., *Adolf Hitler: legenda, mit, rzeczywistość*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 1998.
21. Nonnenbruch F., *Die Wirtschaft in der nationalsozialistischen Politik*, E. Schade-Verlag, Danzig 1935.
22. Overy R.J., *The Nazi Economic Recovery 1932–1938*, King's College, London 1996.
23. Overy R.J., *War and economy in the Third Reich*, Clarendon Press, Oxford 1994.

24. Piński A., *Mit gospodarczego sukcesu III Rzeszy*, Obserwator Finansowy, 24.10.2012, <http://www.obserwatorfinansowy.pl/forma/analizy/mit-gospodarczego-sukcesu-iii-rzeszy/>.
25. Roth K.H., *Intelligenz und Sozialpolitik im „Dritten Reich“: eine methodisch-historische Studie am Beispiel des Arbeitswissenschaftlichen Instituts der Deutschen Arbeitsfront*, K.G. Saur, München 1993.
26. Ryszka F., *Noc i mgła: Niemcy w okresie hitlerowskim*, Książka i Wiedza, Warszawa 1997.
27. Schulte J.E., *Zwangsarbeit und Vernichtung: das Wirtschaftsimperium der SS*, Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn 2001.
28. Szpak J., *Historia gospodarcza powszechna*, PWE, Warszawa 2003.
29. Taylor B., *Inżynierowie – tajna armia Hitlera*, Wydawnictwo RM, Warszawa 2011.
30. *Ursachen und Voraussetzungen des Zweiten Weltkrieges*, red. W. Deist, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1995.
31. Walter R., *Wirtschaftsgeschichte: vom Merkantilismus bis zur Gegenwart*, Böhlau, Köln 1998.
32. *Zeiten und Menschen, Neue Ausgabe G, Band 2: Entfaltung und Krise der modernen Welt*, red. W. Borth, E. Schanbacher, Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn 1986.
33. Zieliński Z., *Niemcy. Zarys dziejów*, Wydawnictwo Unia, Katowice 2003.

Materiały internetowe

1. <http://www.shoa.de>, 01.10.2012
2. <http://www.thueringen.de>, 01.10.2012
3. <http://www.history-of-the-holocaust.org>, 01.10.2012
4. <http://www.wspiz.edu.pl>, 01.10.2012
5. <http://www.vorkriegsgeschichte.de/content/view/24/40/>, 01.10.2012
6. <http://www.bpb.de/geschichte/nationalsozialismus/dossier-nationalsozialismus/39551/wirtschaft-und-gesellschaft?p=all>, 01.10.2012
7. <http://videokatalog.msn.de/Kultur/Ideologien/video-Wirtschaftsaufschwung-im-Dritten-Reich-Adolf-Hitler-Wirtschaftsaufschwung-Reich-47186.html>, 01.10.2012
8. <http://de.academic.ru/dic.nsf/dewiki/408222>, 01.10.2012
9. <http://www.airpower.maxwell.af.mil/airchronicles/aureview/1981/jul-aug/becker.htm>, 01.10.2012
10. <http://www.bpb.de/geschichte/nationalsozialismus/dossier-nationalsozialismus/39551/wirtschaft-und-gesellschaft>, 01.10.2012